

UDK 39(497.5)(091)
Izvorni znanstveni članak
Primljen 3. 3. 2010.
Prihvaćen za tisak 6. 7. 2010.

MAJA PASARIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42, HR-10 000 Zagreb
maja@ief.hr

ULOGA ŽIVOTINJA U PREDODŽBAMA O SMRTI I ZAGROBNOM ŽIVOTU U HRVATSKOJ ETNOGRAFSKOJ GRAĐI

U članku autorica istražuje vjerovanja o životinjama u hrvatskoj etnografskoj građi, odnosno ulogu životinja u tradicijskim predodžbama o smrti i zagrobnom životu. Životinje su, kao i predodžbe o njima, bile prisutne u svim segmentima tzv. narodnoga života. Namjera je ovoga rada istaknuti povezanost čovjeka i životinje koja se ne odnosi samo na svakodnevni zajednički život već i na njihovu vezu u području onostranoga.

Ključne riječi: animalističke predodžbe, etnografska građa, smrt i zagrobni život

Uvod

Vjerovanja o životinjama i njihovu obredno-običajnu praksu možemo nazvati i animalističkim predodžbama o životu i svijetu te im – kako je istaknula etnologinja Jadranka Grbić – pristupiti kao dijelu hrvatskoga tradicijskoga nasljeđa, načinu mišljenja i svjetonazoru koji su ljudi prakticirali u odnosu prema životinjskomu svijetu (Grbić 2007.: 220). Prve sustavne članke o animalističkim predodžbama u hrvatskoj etnografskoj građi napisale su Jadranka Grbić (1998., 2007.) i Vesna Čulinović-Konstantinović (1998.) (Zaradija Kiš i Marjanić 2007.: 15–16). Ranije etnološke, folklorističke i kulturno-animalističke doprinose nalazimo u radovima objavljenima u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Tako, uz nešto širi prilog Dragutina Hirca (1896.) u kojem je opisao tradicijske predodžbe o različitim skupinama životinja, nalazi-

mo i kraće radove posvećene pričanjima i vjerovanjima koja se u nekom kraju vežu za određenu životinju, primjerice, za pčelu ili zmiju ili, pak, vjerovanjima o mogućem pretvaranju čovjeka u vuka (Banović 1933., Biljan 1906., Bučar 1915., Hirtz 1930., Vuković 1931. i dr.). Animalističkim predodžbama također je bogata i etnografska građa prikupljana prema načelima *Osnove za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* Antuna Radića (1897.). U radu je analizirano osam monografija koje pripadaju starijoj hrvatskoj etnografskoj građi s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća: *Otok* Josipa Lovretića (1990.), *Trebarjevo* Kate Jajnčerove (1898., 1901.), *Bukovica* Vladimira Ardalića (1899., 1900., 1902., 1906., 1908.), *Poljica* don Frane Ivaniševića (1987.), *Prigorje* Vatroslava Rožića (1907., 1908.), *Lobor* Josipa Kotarskoga (1915., 1916., 1917., 1918.) i *Varoš* Luke Lukića (1995.).¹ Izbor tih monografija bio je potaknut mišljenjem etnologinje Dunje Rihtman-Auguštin da one najcjelovitije opisuju narodni život (Rihtman-Auguštin 1984.: 73). U koncepciju preglednoga istraživanja također je uključena i poznata monografija Milana Langa *Samobor* (1992.) posvećena maloj urbanoj sredini. Ovaj članak prikazat će samo odabrane primjere iz analizirane građe, a određeni će aspekti animalističkih predodžbi te vjerovanja o pojedinim divljim životinjama – primjerice o zmiji ili vuku – zbog svoje kompleksnosti biti izostavljeni. Više pozornosti bit će im posvećeno kad se ta tema bude šire razmatrala.

Ktonske osobine ptica

Animalističke predodžbe duboko su utkane u različitim segmentima tradicijske kulture – nalazimo ih u svakidašnjim, godišnjim i životnim običajima, njihovima ritualima, obredima i postupcima. Neizostavno prisutne uz čovjeka na njegovu cjelokupnom životnom putu, životinje su u ljudskoj svijesti i vjesnici smrti, a često ih nalazimo i u sferi onostranoga.

Široko je rasprostranjeno vjerovanje da pojava, ponašanje i glasanje određenih životinja predviđa i najavljuje čovjekovu smrt. Uloga vjesnika smrti najčešće pripada pticama, pa iako su blisko povezane s kalendarskim ciklusom o kojem ovisi cjelokupna ljudska privredna djelatnost, nekim je vrstama svojstven ktonizam. Njihova pojava na prozoru, stablu u blizini kuće, prelet preko krova, kljuckanje po prozoru i glasanje naviješta skorou smrt nekoga u toj ili susjednoj kući. Tako među zloslutnim pticama nalazimo gavrana, svraku i vra-

¹ Sve razmatrane monografije potječu s kraja 19. i početka 20. stoljeća te su povremeno objavljivane u *Zbornicima za narodni život i običaje Južnih Slavena*. U ovom radu korišteni su kasniji pretisci ovih monografija: *Poljica* (1987.), *Otok* (1990.), *Samobor* (1992.) i *Varoš* (1995.).

nu čije se akustične karakteristike tumače i kao razumljivi jezični glasovi. Kada se vrana oglasila s “plak”, tada su joj u Slavoniji, najvjerojatnije s apotropejskim ciljem, odgovarali: “Plakala za svojom glavom”.

Ako vrana viče “plak” bit će štete ili smrti. – Kad vrana viče “plak”, umrit će ko u kući. Zato je dobro odgovoriti vrani: “Plakala za svojom glavom” (Lovretić 1990.: 558).

Ako svraka krešti na visoku drvetu ili zgradi, doći će gosti. – Ako svraka viče s niska, bit će smrti (Lovretić 1990.: 558).

Kad ti je bolesnik u kući, nemoj da ti kukavica povr’ kuće kuka, ni pas u dvoru zavije, ni gavran priko kuće priliće: mrtac ti je u kući pri vrmena (Ivanišević 1987.: 490).

O vezi gavrana² i mrtvih te o njegovim nečistim osobinama doznajemo i iz pripovijetke koju Lovretić bilježi u Poljicama prema kojoj gavran biva kažnjen od Boga zbog svojih postupaka tijekom Velikoga potopa:

Kad je Noje posla’ iz korablje gavrana da vidi, je li prista’ potop, on se namirija na mrtva čovika, prokljuva’ ga, izija njegovo meso a otkinija ruku od njega i donija Noju. Zato ga je Bog pokara’ da’ mu je za pokoru, da za tri litna miseca, kad je najveća suša, ne pije vode (Ivanišević 1987.: 538).

Tu su zatim noćne ptice, poput sove ili ćuka, čije se glasanje doživljava kao žalosno huktanje, a za ćuka u Samoboru kažu da pjeva “spi, spi”, što je siguran znak da će bolesnik uskoro umrijeti.

Kad ćuk doleti noću na prozor, kažu da navješćuje smrt. On doleti ili na prozor ili na jablan ili na drugo koje drvo pak pjeva: Spi! spi!. a to je siguran znak da će bolesnik u onoj ili susjednoj kući doskora umrijeti (Lang 1992.: 47).

² Gavrana, vrana te druge ptice iz porodice vrana, poput čavke ili gačca, u slavenskim narodnim tradicijama objedinjuju srodne predodžbe. Ptice iz te porodice crne su, smatraju se zloslutnima, grabljivima i nečistima te kao takve stoje u opoziciji bijelim, dobrim i svetim pticama poput goluba ili grlice. Njihove ktonske osobine očituju se u povezanosti s podzemnim svijetom, blagom koje se čuva u zemlji, s mrtvima, krvoprolićem i ratom, dušama grešnika i paklom. Nečisto podrijetlo vezuje ih za đavolsku prirodu, pa u Ukrajini smatraju da su stvorene od vraga, a Poljaci vjeruju da vrag može preuzeti obličje gavrana. Poznato je i istočnoslavensko vjerovanje o čavkama koje zimi odlaze u pakao. Razbojstvo, grabljivost i krvoločnost karakteristični su motivi u predodžbama o gavranu i vrani, a posebice se pripisuju gavranu koji se zbog njih povezuje i s vukom. Zato Rusi smatraju da pojava gavrana najavljuje i pojavu vuka ili njegov napad na stado. Gavran ili vrana javljaju se i u ukrajinskom petrovskom obredu protjerivanja i sahranjivanja “crne ptice” (jastreba, gavrana) koja simbolizira smrt, te vrlo sličnom kašubskom obredu “usmrćivanja jastreba” na Ivanjdan, vrani (koju nazivaju jastrebom) odsijeca se glava te se ona zatim pokapa (Gura 2005.: 396–404).

Če dojde sova blizu stana pak uče, bu nečer mrl (Rožić 1908.: 101).

Kad čuju, da savurina di blizu kuće jauče, vele: umrit će kogod u kući (Lovretić 1990.: 558).

Među vjesnicima smrti neizostavna je i kukavica za koju se smatra da je ljudskoga podrijetla (Grbić 2007.: 232). U Dalmaciji se kukanje kukavice smatralo zloslutnim u onoj kući u kojoj se nalazio bolesnik, a prema predaji iz mjesta Budaka njezino je podrijetlo vezano uz žensku osobu i smrt člana obitelji: majka se pretvara u kukavicu kada spozna je da je njezina kći ubila svojega brata i od njega pripremila ručak (Ivanišević 1987.: 490, Petković 1907.: 152):

Neka žena pođe u goru, a kćeri i sinu naredi, da joj ručak zgotove, dok dođe. Sestra tad bratu reče, da joj sjede u krilo da će ga poiskati. Ona ge ne htjede da ište, već ga zakolje i od njega materi ručak spremi. Kad je mati došla, kći joj ručak stane metati na stolicu; vadeći iz bakre istegne nekako ruku. Mati kad je to vidjela, stane ljuto plakati i tog trena stvori se kukavicom (Petković 1907.: 152).

Kako bilježi Petar Bulat (1933.), autor do sada najopsežnijega rada o kukavici, žalostivo dozivanje te ptice, njezin usamljen istup i izbjegavanje društva ostalih ptica pridonijelo je da se u narodu koji je želio protumačiti njezino podrijetlo, stvori slika tugujućega člana obitelji. Stoga se etiologija te ptice vezuje uz tugovanje jednoga člana obitelji zbog smrti drugoga, najčešće sestre za bratom, žene za mužem ili majke za djecom, a u različitim je inačicama prisutna u svih slavenskih naroda (Bulat 1933.: 11). Osim u Budaku primjer takva vjerovanja, ovaj put prožet motivima kršćanske legende o Lazaru i njegovim sestrama Mariji i Marti koje tuguju za mrtvim bratom, u Dalmaciji nalazimo i u Bukovici gdje se pripovijeda da se jedna od Lazarovih sestara pretvorila u kukavicu, a druga u lastavicu:

Lastavicu i kukavicu ope' je najgrotnije i plašiti, a kamo li ubiti, jer kažu, da su to bile dvije sestre Lazarove, da im je brat bijo umro, tako da su srele Krista, kad je po zemlji išao, te plakale pred njim, da im jedinca brata digne. Kristos da je uslišao njevu molbu i digao im brata, koi je opet poslije umro. A kad čoek umire, kažu, da grku smrtnu čašu ispija, pa Lazar sporad sestara da je ispijo i drugu smrtnu čašu; kad je drugi put umira', zato da ij je proklo, da kako su za njim kukale, kad je prvi put umro, tako da kukaju do sudnjega danka (Ardalić 1902.: 287).

Bulat navodi i varijantu priča iz Ploča u Lici u kojima je također riječ o Lazaru i njegovim sestrama:

Bilo je devet sestara i jedan brat, koji je umr'o. Sestre su ga jako voljele osobito Mara i Marija i uvijek bi za njime plakale i jadikovale. Molile su Boga neprestano, da im brata vrati i išle bi svaki dan na njegov grob, pa su plakale i kukale. To se

njemu teško pricinilo, onda ih prikune, da kukaju od Đurđeva do Petrova (usp. Bulat 1933.: 12).

Premda je kukavica poznata i kao vjesnik proljeća, a može navijestiti i dobru ili lošu godinu, lijepo ili ružno vrijeme, glad ili sitost, sreću ili nesreću, raspoloženje, bolest ili zdravlje, pa čak u rjeđim slučajevima i porođaj, Bulat ju naziva tipično simboličnom pticom tuge i žalosti koja naviješta smrt (Bulat 1933.: 17–23). Kada se kukavica dovodi u vezu s predviđanjem smrti, često se broji i koliko će se puta oglasiti i prema tome određuje koliko je života čovjeku preostalo, što je ujedno i jedan od razloga zbog kojega je općenito prihvaćeno vjerovanje da je grijeh ubiti kukavicu.

Oko Zagreba, u Srijemu i druguda paze, koliko je puta kukavica zakukala, kad je čuju prvi put. Pozorno se to sluša i broji, jer koliko je puta zakukala, toliko ćeš živjeti godina (usp. Bulat 1933.: 23).

Smrt može navijestiti i domaća kokoš ako propjeva kao i pijetao koji se danju često glasa. Budući da se ktonizam iskazuje i kroz koloritnu simboliku, prema vjerovanjima zabilježenima u Samoboru smrt navješćuje bijela kokoš koja propjeva (Lang 1917.: 936). Ponegdje se takva akustična karakteristika te životinje smatrala velikom nesrećom, pa čak i manifestacijom nečistih sila zbog čega ju je bilo potrebno odmah usmrtniti.

Ako popijeva crna kokoš, to znači paru (parevajne) pri blagu; ako popijeva bijela, znači smrt pri ljudima ... (Lang 1992.: 936).

Ako kokoš prokukuriče, škodit će kući, jer je vištica. Triba je zaklat. – Ako kokoš prokukuriče, triba je ubit. Vrag je u njoj (Lovretić 1990.: 558).

I kada se kokoš zakrivi, zapiva, nesritno je, gospodarica se ljuti i proklinje i više: sebi o glav, krepala i odma' je ubije (Ivanišević 1987.: 490).

Kokoš popeva, na hitrem smert pri hiže (Kotarski 1918.: 53).

Pijetao je imao važnu ulogu i u posmrtnim i pogrebnim običajima kada postaje žrtvenom životinjom. U Prigorju se nakon smrti gospodara ili gospodarice pijetao klao u trenutku kada se mrtvac iznosio iz kuće, a zatim bi se bacio pod lijes (Rožić 1908.: 73). Kako ističe Grbić, taj je obred moguće tumačiti kao “žrtvu u zamjenu”, možda neku vrstu otkupa ili dara pokojniku, a ne bi trebalo zanemariti ni simboliku tog čina koja djelomice upućuje na vezu s kultom plodnosti (Grbić 2007.: 226). Klanje crne kokoši da se spriječi moguća čovjekova smrt obavljalo se – kako bilježi Lang – i pri posve drugačijoj zgodi, selidbi u novu kuću:

Kad se tko useli u posve novu kuću, zakolju posve crnu kokoš, na kojoj nema ni perca bijeloga, da ne bi tko umro u novome stanju (Lang 1991.: 952).

Selidba u novi životni prostor u narodu je bila popraćena nizom običaja, pa bi se klanje kokoši tom prigodom moglo protumačiti kao obredni žrtveni čin kojim se željelo zaštititi stanare i novi dom. Prema Edmundu Schneeweisu običaji poput klanja pijetla ili janjeta iznad temeljnoga kamena kada se gradi kuća ili na kućnom pragu pri preseljenju te zakapanje njihovih glava bili su uobičajeni u mnogih naroda³. Autor smatra da je taj običaj prvotno bio dijelom pomirbena žrtva, a dijelom je trebao gradnji osigurati duha zaštitnika i kući omogućiti “magičnu čvrstoću” (Schneeweis 2005.: 218).

Zanimljivo je vjerovanje koje se veže uz još jednu domaću pticu, odnosno uz neobično djelovanje njezina perja na bolesnu osobu. U Otoku se smatralo da se na pačjem perju ne može umrijeti, stoga bolesnik koji dugo umire nije smio na njemu ležati.

*Svaki bolesnik, kad umire, mora mjesto promijeniti, pa ima koji više puta mijenja, kako je koja bolest. Onda vade perje ispod njega da ne bi bilo pačije, jer na patki-
nom perju ne može umrijeti* (Lovretić 1990.: 379).

Za razliku od patke, ronac je mogao uzrokovati smrt djeteta. Trudnoj ženi bilo je zabranjeno jesti meso te ptice jer bi inače dijete voljelo roniti i uto-
pilo bi se čak i u koritu zato što bi stalno guralo glavu u vodu (Lovretić 1990.: 329). Slična vjerovanja zabilježio je Aleksandar Gura i kod drugih slavenskih naroda, primjerice, Rusa kod kojih se gnjurac držao nečistom pticom (Gura 2005.: 500).

U odnosu na ronca golub je smatran blagoslovljenom Božjom pticom⁴, ali se također javljao i u narodnim predodžbama o utjelovljenju ljudske duše koje nas upućuju na ornitološki simbolizam duše (Marjanić 2002.: 221).⁵ Lovretić bilježi vjerovanje da golub koji proleti pokraj kuće u kojoj leži mrtvac

³ Kod Srba je pri gradnji kuće kao žrtvu bilo uobičajeno iznad temeljnoga kamena zaklati janje ili pijetla; glava životinje uzidala bi se u temelje, a meso pojelo. Pri preseljenju u novi dom od domaćih životinja prvo bi se u kuću uvodio pijetao jer se smatralo da će njegovo kukurijekanje otjerati demone (Schneeweis 2005.: 217–218). U Bosni je Schneeweis zabilježio slične običaje, poput klanja pijetla na kućnom pragu, zakapanje kokošje glave u kući na mjestu gdje će biti smješteno ognjište, dok se konjska lubanja ukopavala ispod kućnoga praga (Schneeweis 2005.: 217–218).

⁴ Predodžba o golubu kao blagoslovljenoj Božjoj ptici zabilježena je u Bukovici: “Goluba je grotu ubiti; on je blagosoven (Ardalić 1902.: 287), a prema svemu sudeći možemo je povezati s kršćanskom tradicijom budući da je za vrijeme Isusova krštenja sv. Duh sišao s neba u obliku goluba” (Gura 2005.: 458).

⁵ Kako bilježi Bulat, prema nekim slavenskim vjerovanjima duša čovjeka može preuzeti i lik već spomenute kukavice. S tim predodžbama autor povezuje i običaj poznat u Srbiji, Crnoj Gori, Bugarskoj i Litvi da se na nadgrobnim križevima postavljaju kukavice od drva koje bi trebale predstavljati odletjele duše, a ujedno i tugujuće majke, djevojke i žene ili sestre za dragim pokojnikom (usp. Bulat 1933.: 10).

utjelovljuje dušu pokojnika te predaju o duši koja nije uspjela izići kroz prozore za tijelom pokojnice, nego je ostala zatvorena u kući te je gostu koji je u njoj prenoćio izgrizla glavu. Našli su ju kako sjedi na glavi svoje žrtve u obliku ptice:

... *Na njem sidi tica savurina, kljun joj krvav i noge krvave* (Lovretić 1990.: 528).

Kukci u predodžbama o smrti

Osim ptice duša pokojnika može preuzeti i obličje leptira, o čem je pisala Suzana Marjanić (2004.) u iscrpnoj analizi južnoslavenskih folklornih koncepcija drugotvorenja duše i zoopsihonavigacija/zoometempsihozia.

Kad mrtavac u kući leži, pazi se, hoće li koji leptirić proletjeti. Čim ga vide, vele: "Eno mu duša." Ako spaze goluba, da proleti ukraj kuće, misle da je to duša pokojnikova (Lovretić 1990.: 381).

Osim leptira u animalističkim predodžbama o smrti i zagrobnom životu prisutni su i drugi kukci. Gatanja o smrti često su se obavljala na osnovi ponašanja "božjega voleka", tj. bubamare. "Božjega voleka", čije ime dolazi od naziva blaga, tj. životinje koja se pripisuje bogu, djevojke i djeca iz Samobora bacali bi u vis i govorili: "Božji volek pokaži mi moj grobek", a kukac je smjedom leta mogao odrediti smještaj njihova groba (Lang 1992.: 50). U Prigorju se u toj vrsti gatanja isprepleću teme ženidbe i smrti. Djevojke promatraju kamo će poletjeti bubamara s njihova dlana jer će u tom smjeru i one poći za svojim budućim mužem, a sleti li na zemlju, tada predviđa njihovu smrt:

Bože volke rade lovidu cure, pak ji mećedu na dlan i govoridu. "Boži volak, kam bum ja išla zamuža: goru, polje, ali vodu? - i tak govoridu tak dugu dok volak ne odleti; će odleti goru - unda bu goru išla zamuž, će odleti pole, unda bu polje išla zamuža, će zleti na zemlju, unda bu mrla (Rožić 1907.: 72).

Zanimljivo je vjerovanje koje je o mravima u Samoboru zabilježio Lang: onomu tko ih za života ne voli, ti će kukci na grobu izgraditi mravinjak (1992.: 900). Na ktonske karakteristike mrava upućuje i Gura u knjizi *Simbolika životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji*.⁶ Al-Masudij, arapski putnik i povjesničar iz 10. stoljeća opisuje slavenskoga idola kao starca sa žezlom kojim iz grobova izvlači ostatke umrlih. Ispod njegove desne noge nalazi se slika mrava, a ispod

⁶ Knjiga Aleksandra Gure *Simbolika životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji* (1997.) iznimno je djelo u kojem se opsežno i sustavno obrađuju animalističke predodžbe slavenskih naroda, odnosno simbolična funkciju pojedinih skupina životinja. Gurina knjiga znatno pridonosi i europskoj animalističkoj predodžbi.

lijeve gavrana i drugih crnih ptica koje također imaju ktonska prirodu (Gura 2005.: 381). O vezi mrava i svijeta mrtvih izvještava i Schneeweis razmatrajući običaje i vjerovanja Srba i Hrvata. Iznenađna pojava mravinjaka u kući obično se tumačila kao predznak smrti (Schneeweis 2005.: 125).

Ambivalentna simbolika riba

S dušama umrlih povezane su i ribe, a njihova opća ktonska simbolika predstavljena je i u slavenskim kozmološkim predodžbama o mitskoj ribi (kitu ili štuki) kao osnovi na kojoj leži zemlja. Ambivalentnost riba očituje se u njihovoj istodobnoj vezi s rađanjem novoga života i smrću, a u folklornim tekstovima ribi se često pripisuje ženska simbolika (Gura 2005.: 562, 566). Takve karakteristike primjećujemo i u pjesmi koju je Lovretić zabilježio u Otoku prema kojoj je djevojka Ana izgubila život u Dunavu te preko prijateljica poručuje svomemu dragomu da su se njezine suze pretvorile u dunavsku vodu, kosa u dunavske trave, a kosti u dunavsku ribu:

Zaspala Ana na brig Dunava, (Kirijo leližo!), Brig se orinu, Anu zarinu. Govori Ana svojim drugama: Kažite, druge, mojemu dadi, Neka ne pije dunavske vode: Dunavska voda – Anina suza; Neka ne kosi dunavske trave: Dunavska trava – Anina kosa; Neka ne jede dunavske ribe: Dunavska riba – Anine kosti (Lovretić 1990.: 322).

Pojedina vjerovanja povezana su i s ribolovom, a određene radnje mogu utjecati i na inkarnaciju čovjeka. Tako se u Otoku smatralo da će se onaj tko ribu lovi svecem poslije smrti ogrnuti ribarskom pređom i hodati po svijetu, drugim riječima postat će nadnaravno biće (Lovretić 1990.: 558).

Domaće životinje u posmrtnim i pogrebnim običajima i nadnaravna bića

Sličan utjecaj na čovjeka imale su i druge životinje. Osim što se smatralo da glasanje, točnije, tuljenje i zavijanje pasa ljudima naviješta smrt, ta se životinja držala podalje od pokojnika. Naime, vjerovalo se da ako pas ili mačka prođu ispod mrtvacu ili ga preskoče na odru ili nosila na kojima će ga prenositi, taj će se čovjek pretvoriti u vukodlaka (Ivanišević 1987.: 494, Lovretić 1990.: 380, Lukić 1995.: 89).

Ako domaći pas noću strašno zavija, znači smrt nekoga odsutnog rođaka ili znanca. Inače se općenito gata ovako: Ako pas spusti gubicu k zemlji, kad zavija, znači smrt: drži li gubicu u vis, znači požar (Lang 1992.: 935).

Ako pas zavrava, umrit će ko u kući ili u komšiliku ... (Lovretić 1990.: 558).

Da će tko u selu umrt, pozna se, kad ćukci zavijaju pa idu u kuću. (Lukić 1995.: 86).

Ne smije bit u sobe mačka ni ćukac, jer da priskoči priko mrtavca, povukodlačio bi se (Lukić 1995.: 89).

Mačke i pse pozatvaraju kudgod, da ne bi prošle ispod njega, da on ne bude vukodlak (Lovretić 1990.: 380).

Ta nadnaravna bića mogu djelovati u ljudskom obliku kada se često nalaze u pratnji neke životinje, primjerice jašu na bijelom konju⁷ ili se sami nakon smrti pretvore u crnoga psa, ali se isto tako javljaju i u obliku životinje poput kvočke, guske, konja, psa⁸ (ponegdje crnoga), svinje ili vola. Svim tim navedenim životinjama u nekom obliku svojstvena je ktionska simbolika ili se povezuje s nečistom silom, odnosno demonskim obilježjima (Gura 2005.: 505, Radenković 1996.: 99–115, 124–127). Što se tiče vola, njegovi su rogovi kao i snaga, te važnost u poljoprivrednim poslovima, stvorili uvjete za dvostruku simboliku (Radenković 1996.: 132–140). Stoga volove u nekim predajama – osim kao protivnike nečiste sile – nalazimo i u ulogama njezinih pomagača. U predaji iz Poljica bijeli vol i crni prasac u ponoć obilaze grobove. Vol rogovima razgrće nadgrobne ploče, a prasac njuši zemlju u grobu ne bi li otkrio je li pokojnik potencijalni vukodlak. Kada nađu takva, dignu ga iz groba, istresu mu kosti i napuhnu tijelo čime on postaje vukodlakom (Ivanišević 1987.: 583). U ovom slučaju vol i prasac vežu se uz nečistu silu, ali se naziru i njihove ktionske karakteristike koje se, između ostalog, iskazuju i u koloritnoj simbolici crne i bijele boje te poveznici volovskih rogova i svinjske njuške sa zemljom i onim što se nalazi ispod nje (Gura 2005.: 150).

⁷ U predaji koju Ivanišević bilježi u Poljicama vukodlak se javlja jašući na konju:

One iste noći Pava Vuković lovija uz zalo. Na Dubokoj čuje buku, a more mirno, bonaca ka' ulje. Prvi put misli da mu se pričulo. Opet poslije buka strašna, da ga ježuri počeli 'vatat. Pripaše se, bit će ukodlak, on biž na Krilo. Kad eto ti brate proleti čovik na bilu konju, proleti i zaštrapa žalon ka da je prošla sva careva vojska ... Pripovijaju da je to bija Gruja, ukodlak, koji iša' od mista do mista plašit svit (Ivanišević 1990.: 582).

⁸ Osim s vukodlacima psi se u predajama povezuju i s drugim nadnaravnim bićima, primjerice s dušama grešnih lovaca u čijoj se pratnji noću nalaze psi s gorućim jezicima:

Noćni jagari. To su duše onih koji su po nedelah i svetkih najviše po lovih hodili, dok su drugi išli k maši ... Noćni jagari idu v lov najviše na mlade dane (t.j. one noći za mladeg meseca), kvatre i svetke kajti onda imaju nekakvu vekušu moć. Na takve noći i večeri moć ih je čut. Čuje se, kak da bi bil pravi lov: puške pucaju i cucki lajedu, al ne vidi se niš. Nekoji povedaju, da su ih vidli i da imaju ze sebum cucke s gorućimi jeziki (Lang 1992.: 908).

Svinja i vol u posmrtnim i pogrebnim običajima

Različite uloge domaćih životinja nalazimo i u posmrtnim i pogrebnim običajima. U Slavoniji se tijekom godine prehranjivala posebna životinja, najčešće svinja, koja je bila određena za klanje u slučaju smrti nekoga ukućanina te se najvjerojatnije konzumirala na zajedničkom obroku nakon pokopa. Ponegdje je ona bila već namijenjena bolesniku čija se smrt brzo očekivala, a ubijanje takve žrtvene životinje tumačilo se vjerovanjem da ono što se namjeri mrtvoj osobi ne može ostati na životu, te ako se nakon čovjekove smrti životinja ne bi zaklala, bilo bi joj predodređeno da umre.

Svaka iole bolje stojeća kuća priranjuje priko godine svinjče za slučaj smrti (Lukić 1995.: 85).

Kad se tko u kući razboli, pa se vidi da ne će preboljeti, dogovaraju se ukućani među sobom što će zaklati kad bolesni umre. Ako mu namijene krme, ovcu ili govedče, moraju to i zaklat kad umre, jer bi to svakako uginulo ako ne bi zaklali. Otočani vjeruju, da ono što se mrtvome namijeni, ne može ostati. Ako ne zakolju, ono poslije uginu (Lovretić 1990.: 377).

Običaj da se na grob nedavno umrle osobe često odlazi u razdoblju od Uskrsa do zime te da mu se ponekad uz križ ostavljaju darovi u hrani može se tumačiti tragovima animističkih predodžbi.⁹ Tako je u Otoku zabilježeno da majke umrle djece na grob donose i bubreg svinje ili goveda, ako se u kući zaklala ta životinja, te ga zakapaju kod križa (Lovretić 1995.: 392).

Među postupcima koji su se poduzimali u trenutku kada je nastupila čovjekova smrt bilo je i puštanje blaga iz štala. Negdje se to činilo tek u trenutku pogreba, kao u Prigorju, što Rožić objašnjava narodnim vjerovanjem da će takvim činom blago biti deblje, tj. osigurat će mu se obilje, dok Lang izvođenje volova i konja iz štala u slučaju smrti gospodara kuće tumači željom da i oni vide “da im gospodara odnose” (Lang 1992.: 674, Rožić 1908.: 73, Kotarski 1917.: 214). Možda taj postupak možemo tumačiti međusobnim isprepletanjem poticanja plodnosti te štovanja pokojnika ili pokušajem zaštite stoke kako ih pokojnik ne bi povukao za sobom, što u skladu s poljskim analogijama predlaže Schneeweis (2005.: 137). Posebna uloga vola u posmrtnim običajima zabilježena

⁹ Običaj donošenja hrane na grob povezuje se s predodžbama o duši koja će se doći nahraniti. U Otoku su u vrijeme zrenja voća pokojniku na grob nosili jabuke, a osim bubrega životinja majke su svojoj djeci, kad su se održavali sajmovi, na grob polagale i medene kolače (Lovretić 1995.: 392). Prema podacima koje donosi Mirko Barjaktarević, u Srijemu se na grob običavalo odnijeti kruh i tamo ga ostavljati da ga pojedu ptice jer se smatralo da ljudska duša izlazi u obliku ptice i da se dolazi nahraniti (usp. Marjanić 2004.: 222).

je u Pokuplju. U slučaju smrti uglednih starijih ljudi vol bi se umjesto konja upregnuo u saonice, bez obzira na vremenske ili terenske uvjete, i prevezio lijes do groblja. Taj se običaj do sada obrazlagao željom da se pokojnika ne uznemirava drmanjem (Gavazzi 1978.: 60), a može se vezati i uz tradiciju štovanja vola koja je podrijetlom još iz indoeuropske tradicije kada su se općenito goveda – zbog oblika rogova – shvaćala kao simboli mjeseca, a povezivala su se s lunarnim kultom i plodnošću zemlje te vjerovanjem u ponovno rađanje i zagrobni život (Čulinović-Konstantinović 1998.: 160, Grbić 2007.: 224).

Arheološki tragovi govore u prilog velikomu značenju goveda u ekonomskom, simboličkom i ritualnom smislu već od četvrtoga tisućljeća prije Krista, o čemu svjedoče ukopi goveda rasprostranjeni u Europi tijekom neolitika i eneolitika. Polaganje goveda u grob uz čovjeka, kao što je slučaj na susjednim vojvođanskim i mađarskim nalazištima poput Bugojeva, Alsónémediya i Budakalásza, govori nam o vjeri u zagrobni život te se uglavnom tumači žrtvenom namjerom i oznakom društvenoga statusa čovjeka.¹⁰ Nalazimo i samostalno pokopana goveda, što nam – u slučaju kada možemo pretpostaviti obredne postupke, poput posebnoga tretmana tijela životinje ili grobnih priloga nađenih uz životinju i drugo – govore u prilog postojanja animalističkoga kulta (Jurišić 1990.: 28). Prema mišljenju Pollexa oni također svjedoče i o tome da su goveda, osim zbog ekonomske vrijednosti, mogla biti važna i zbog njih samih te su se smatrala svetom životinjom, aspektom božanstva ili čak njegovim utjelovljenjem (Pollex 1999.). Neka od europskih nalazišta sa samostalnim, pa čak dvojnim i trojnim ukopima goveda, jesu Parchatka (Poljska), Krasnoe Selo (Ukrajina), Derenburg (Njemačka) i Hódmezövásárhely (Mađarska). Na našem području do sada su otkriveni samostalni ukopi goveda koji potječu iz Slavonije (nalazište Vučedol¹¹, Aljmaš, Retfala u Osijeku) i koji pripadaju razdoblju eneolitika. Širi interpretacijski okviri tih i sličnih nalaza bit će dijelom budućega

¹⁰ Životinju kao oznaku društvenoga statusa čovjeka spominju biblijski tekstovi poput Knjige o Jobu iz koje doznajemo da je posjedovanje mnogobrojnih životinja, među kojima i nekoliko parova volova, označavalo Jobovo materijalno bogatstvo, ali i općenito obiteljsku i životnu sreću (Zaradija-Kiš 2007.: 24).

¹¹ Na nalazištu Vučedolu nađen je veći broj samostalnih ukopa životinja poput goveda, psa, svinje, ovce ili koze, dabra i jelena. To je do sada možda i najpoznatiji ukop životinje s ovoga nalazišta u čijoj je neposrednoj blizini nađena i glinena figura jelena sa žrtvenom posudom na glavi, što nam dodatno potvrđuje žrtveni karakter toga ukopa. Prema postojećim podacima na Vučedolu su zabilježeni i nalazi životinja u svojstvu grobnoga priloga čovjeku (Jurišić 1990.: 17–31). Kako bilježi Mirela Dalić, mnogobrojna idolooplastika i njezina simbolika ukrašavanja, ritualno žrtvovanje životinja u vučedolskoj kulturi i slično potaknulo je i neke antropološke teme, pa se uz problematiku šire etničke pripadnosti i naseljavanja javljaju i pitanja religije (šamanizam) (Dalić 1999.: 19). O toj zadnjoj temi pisala je Marina Miličević Bradač u iznimnom članku *Of deer, antlers, and shamans* (2002.).

istraživanja o ritualnim ukopima životinja u prapovijesti kontinentalne Hrvatske.

Zaključak

U ovom radu posvećenom animalističkim predodžbama o smrti i zagrobnom životu prikazani su samo odabrani primjeri iz vrlo bogate i kompleksne građe. Vjerovanja o pojedinim divljim životinjama, poput vuka o kojem su pisali Pieter Plas i Mirjam Mencej, ili zmije, izostavljena su i zato što se o njima pronalaze kompleksne predodžbe i vjerovanja koja prelaze omjere ovoga rada te će im više pozornosti biti posvećeno tijekom širih razmatranja zadane teme (Mencej 2007.: 149–169, Plas 2007.: 125–149). Iz iznesenih aspekata vjerovanja o životinjama i o njihovoj ulozi u smrti i zagrobnom životu čovjeka jasno je da se životinje najčešće javljaju kao vjesnici smrti, povezuju se uz inkarnaciju umrloga, prinose se kao žrtvene životinje, a duša umrloga može preuzeti životinjsko obličje, što je već zabilježio i Račko Popov u istraživanjima bugarskih pogrebnih običaja (2002.). Isto tako, u budućnosti bi se pozornost mogla usmjeriti prema animalističkim predodžbama u kojima životinje ne utječu samo na život ili smrt ljudi već mogu utjecati i na pripadnike svoje vrste. Također bi bilo zanimljivo podrobnije razmotriti korištenje tijela ili pojedinih dijelova tijela životinje u određenim magijskim i/ili religijskim postupcima, a posebice čovjekov odnos prema uginuloj životinji.

Namjera je ovoga rada bila istaknuti čvrste spone između čovjeka i životinje koje se ne odnose samo na život proveden u zajedništvu, nego i na njihovu povezanost na području onostranoga. Tako se u iznesenim animalističkim predodžbama prepoznaju veze između čovjeka i životinje koje se – stvarane tijekom života – na određeni način nastavljaju i nakon smrti.

Literatura

- Ardalić, Vladimir. 1899., 1900., 1902., 1906., 1908. Bukovica. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 4/1: 113–126, 4/2: 196–220, 5/1: 1–50, 7/2: 237–294, 11/1: 129–137, 13/1: 148–154.
- Banović, Stjepan. 1933. Manji prinosi. Pričanje o vuku u Vrličkoj krajini i u Makarskom primorju. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 29/1: 234–237.
- Biljan, Mijo. 1906. Pčele. Narodno pričanje u Gospiću. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 11/1: 145–148.
- Bučar, Franjo. 1915. Priče o zmijama. Zagrebačka okolina. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 20/2: 305–307.

- Bulat, Petar. 1933. *Kukavica*. Zagreb: Etnografski muzej.
- Dalić, Mirela. 1999. Obradene teme i materijal Vučedolske kulture. Sažetak predavanja na znanstvenom skupu “Vukovar i istočna Hrvatska u svjetlu arheoloških istraživanja”. *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva XXXI* (2): 19.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1998. Životinje u narodnim vjerovanjima. U: *Kulturna animalistika – Zbornik radova*. Nenad Cambi i Nikola Visković, ur. Split: Književni krug.
- Gavazzi, Milan. 1978. *Vrela i sudbine narodnih tradicija. Kroz prostore, vremena i ljude*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Grbić, Jadranka. 1998. Animalističke predodžbe u hrvatskoj etnografskoj građi. U: *Kulturna animalistika – Zbornik radova*. Nenad Cambi i Nikola Visković, ur. Split: Književni krug.
- Grbić, Jadranka. 2007. Dekodiranje ovozemaljskih čina: vjerovanja o životinjama u hrvatskoj etnografskoj građi. U: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.
- Gura, Aleksandar. 2005. *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo, Logos, Aleksandrija.
- Hirc, Dragutin. 1896. Što priča naš narod o nekim životinjama. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1:1–26.
- Hirtz, Miroslav. 1930. Zmije kućarice. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 27/2: 243–254.
- Ivanišević, Frano. 1987. *Poljica. Narodni život i običaji*. Split: Književni krug.
- Jajnčerova, Kata. 1889., 1901. Trebarjevo. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 3/1: 55–139, 3/2: 211–251, 6/2: 187–248
- Jurišić, Mario. 1990. Ukopi životinja na Vučedolu. *Opuscula archaeologica* 14: 17–31.
- Kotarski, Josip. 1915., 1916., 1917., 1918. Lobar. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 20/1: 53–88, 21/1: 46–80, 23: 11–63.
- Lang, Milan. 1992. *Samobor. Narodni život i običaji*. Samobor: “Zagreb” Poduzeće za grafičku djelatnost.
- Lovretić, Josip. 1990. *Otok. Narodni život i običaji*. Vinkovci: Kulturni informativni centar “Privlačica”.

- Lukić, Luka. 1995. *Varoš. Narodni život i običaji*. Drugi dio. Slavonski Brod: Matica hrvatska, Ogranak Slavonski Brod i "Folklorni ansambl Broda".
- Marjanić, Suzana. 2004. Južnoslavenske folklorne koncepcije drugotvorenja duše i zoopsihonavigacije/zoometempsihoze. *Kodovi slovenskih kultura* 9(9): 208–248.
- Miličević Bradač, Marina. 2002. Of deer, antlers, and shamans. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Mencej, Mirjam. 2007. Uloga predaje o gospodaru vukova u strukturi ljetnog ciklusa. U: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.
- Petković, Grgo. 1907. Narodne gatke. (Budak u Dalmaciji). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 12/1: 152.
- Plas, Pieter. 2007. "Ko kurjaka pati, taj će padati s gore": intertekst vuka i epilepsije u tradicijskoj kulturi zapadnojužnoslavenskog areala. U: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.
- Pollex, Axel. 1999. Comments on the interpretation of the so called cattle burials of Neolithic Central Europe. *Antiquity* 73(281): 542–550.
- Popov, Račko. 2002. Зооморфният код в погребалните представи на България. U: *Običaji životnoga ciklusa* (Beograd, 6–8. septembar 2001). Beograd: Etnografski institut SANU.
- Radenković, Ljubinko. 1996. *Simbolika sveta u narodnoj magiji Južnih Slavena*. Niš: Prosveta.
- Rihtman Augustin, Dunja. 1984. *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rožić, Vatroslav. 1907., 1908. Prigorje. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 12/1: 49–134, 13/1: 16–112.
- Schneeweis, Edmund. 2005. *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*. Zagreb: Golden marketing i Tehnička knjiga.
- Vuković, Vice. 1931. Kako čeljade može postati vukom. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 28, 1: 239.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2007. Dvostruka predodžba životinja u Jobovu bestijariju: zooleksičke zanimljivosti hrvatskoglagoljske Knjige o Jobu. U: *Kulturni bestijarij*. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.
- Zaradija Kiš, Antonija, Suzana Marjanić. 2007. Pripomena. U: *Kulturni bestijarij*. Suzana Majnarić i Antonija Zaradija Kiš, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada.